

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341. 01

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2020.39.212980>*Т. А. Грабович,*

канд. юрид. наук

e-mail: t.grabovych@meta.ua

Вінниця, 21000, Україна

ГЕНЕЗА КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Стаття присвячена висвітленню генези концепції міжнародно-правової відповідальності держави від найдавніших часів до сьогодення. Визначено, що становлення та розвиток міжнародно-правової відповідальності держав безпосередньо пов'язані із історичним розвитком міжнародного права. Обґрунтовано, що ідеї міжнародно-правової відповідальності почали виникати паралельно із загальною гуманізацією міжнародних відносин у другій половині XIX ст. Вже в першій половині XX ст. тема міжнародної відповідальності держав почала розглядатися як одна із найважливіших у міжнародному розрізі. Після тривалого процесу кодифікації КМП ООН прийняла у 2001 р. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Зроблено висновок, що протягом усієї історії суспільного розвитку розуміння сутності, підстав та наслідків міжнародно-правової відповідальності держави суттєво змінювалися. Відповідальність держави у міжнародному праві пройшла довгий період трансформації, беручи свій початок із встановлення індивідуальних гарантій правителів щодо дотримання конкретних договорів до формування галузі права міжнародної відповідальності. Водночас, протягом 20 років з моменту прийняття Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння на універсальному рівні досі не прийнято конвенції з цього питання, що свідчить про виняткову складність проблем міжнародно-правової відповідальності держави та необхідність подальших ґрунтовних розвідок у цій сфері.

Ключові слова: відповідальність держави, міжнародно-правова відповідальність, КМП ООН, історія міжнародного права.

Постановка проблеми. Міжнародна відповідальність держав від найдавніших часів до сьогодення є одним із ефективних засобів забезпечення міжнародного правопорядку. Міжнародному праву здавна відомий такий загальний принцип, відповідно до якого будь-яка заподіяна шкода повинна відшкодуватися. Своєрідною гарантією дотримання цього принципу є інший принцип відповідальності за заподіяння шкоди або за відмову її відшкодувати [1, с. 5-6]. Постійна палата міжнародного правосуддя свого часу заявляла, що одним із принципів міжнародного права, й більш того, загальною правовою концепцією є визнання того, що будь-яке порушення зобов'язання тягне за собою обов'язок надати репарації в адекватній формі [2].

Історично інститут міжнародно-правової відповідальності змінювався в процесі свого розвитку й кожна епоха вносила в нього свою концепцію [3, с. 278]. З глибокої давнини і до наших днів буквально усі міжнародні відносини немов пронизуються спільною ідеєю відповідальності. Більш того, міжнародна відповідальність завжди вважалася невід'ємним принципом міжнародного права, чимось самим собою зрозумілим, і, можливо, саме в силу цього довгий час не було спроб дати наукове визначення цьому поняттю [1, с. 8].

Як відзначає І. І. Лукашук, «на жаль, у світовій літературі нелегко знайти дослідження, присвячені історичному розвитку міжнародної відповідальності. Причина значною мірою бачиться в тому, що звичайно виходять із того, що відповідальність виникає одночасно з міжнародним правом і настільки тісно з ним пов'язана, що не має власної історії».

Більш того, вчений відмічає, що «справа з вивченням історії міжнародного права в цілому також не краща, що не сприяє розумінню його природи» [4, с. 22–23]. О. В. Буткевич вбачає кілька причин такого стану науки. По-перше, саме міжнародне право стало визнаною правовою системою в досить пізній час. По-друге, в теорії права панували певні тенденції, які не дозволяли розкрити в повній мірі його сутність (наприклад, перебільшені позитивізм і нормативізм, європоцентризм, етатизм) [5, с. 2]. Тому очевидно є необхідність приділити увагу виникненню та розвитку міжнародної відповідальності держав зважаючи на недостатність вивченості цієї сфери міжнародного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжнародно-правової відповідальності держав отримали достатньо широке висвітлення у науковій літературі. Вагомий внесок у розроблення різноманітних аспектів міжнародної відповідальності внесли такі вітчизняні та зарубіжні вчені як Р. Аго, С. С. Андрейченко, В. Ф. Антипенко, Е. Аречага, Я. Броунлі, О. В. Буткевич, В. А. Василенко, Л. Г. Гусейнов, В. Н. Денисов, Д. Джінкс, О. В. Задорожній, А. Зайберт-Фор, І. І. Лукашук, Ю. М. Колосов, Б. Конфорті, Дж. Кроуфорд, П. М. Куріс, В. А. Мазов, С. Оллесон, М. Сассолі, Є. Л. Стрельцов, Г. І. Тункін, М. О. Ушаков, М. Х. Фарукшин та ін. Проте у наукових доробках, присвячених міжнародній відповідальності, не приділено достатньої уваги питанню історичного розвитку міжнародно-правової відповідальності держави.

Мета статті. Стаття присвячена висвітленню генези концепції міжнародно-правової відповідальності держави від найдавніших часів і до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Грунтовне розкриття природи соціального явища неможливо без історичного підходу до нього, без з'ясування того, коли воно виникло і як розвивалося. Розуміння природи міжнародної відповідальності, як і будь-якого іншого соціального феномена, багато в чому залежить від розуміння його історії, яка нерозривно пов'язана з історією міжнародного права в цілому. Кожне явище являє собою єдність минулого, теперішнього і майбутнього. Спроби ігнорувати історію неминуче ведуть до нерозуміння суті явища і до помилок в його використанні. Неправильне тлумачення минулого тягне за собою нерозуміння справжнього і помилкову оцінку майбутнього [4, с. 23].

Становлення та розвиток міжнародно-правової відповідальності держав безпосередньо пов'язані із історичним розвитком міжнародного права. В основу міжнародно-правової відповідальності в цілому та міжнародно-правової відповідальності держав зокрема покладено принцип юридичної та міжнародної відповідальності, суть якого полягає у тому, що будь-яке міжнародно-протиправне діяння тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Зазначений принцип, поза сумнівом, походить з юридичної природи права як такого і тісно пов'язаний з принципом добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом як імперативною нормою *jus cogens* [6, с. 44].

Зачатки уявлень про відповідальність у міжнародних зносинах сягають своїми коріннями у давні часи. Особливе значення в давнину надавалося відповідальності за недотримання договірних зобов'язань і за відмову нести відповідальність у формі штрафу. Договірні зобов'язання скріплювалися клятвами, що закликали в свідки богів. До клятви додавалося прокляття, що «падало» на голову можливого порушника договору. На винуватця порушення договору накладалися грошові пені на користь якогось божества, а при непокорі цим вимогам могли прийматися примусові заходи аж до оголошення «священної війни» [1, с. 7]. До прикладу, союзна конференція в Спарті (432 р. до н.е.) була скликана з приводу порушення Афінами договору 445 року, що утворював Пелопонезський союз. Деякі делегації вимагали застосування санкцій проти Афін у вигляді початку проти них воєнних дій. Більшість визнала, що договір був порушений Афінами і що неминучим наслідком цього є війна [1, с. 29].

В одному з перших відомих в історії письмових двосторонніх договорів – Договорі між єгипетським фараоном Рамзесом II і хетським царем Хаттушилем III, що був укладений 1296 р. до н. е. – передбачалися своєрідні санкції за його порушення: «Та згинуть будинок, земля і раби того, хто порушить ці слова». Подібне побажання партне-

ру-порушнику договору означало найстрашніші для того часу кари – прокляття богів, долі і тасмничих сил природи. У вказаній формулі виражалися немов наслідки і прояв тієї відповідальності за порушення договору, яка в той час не була прямо зафіксована, але явно мала на увазі [1, с. 6].

Цей договір є свідченням того, що інституту міжнародної відповідальності в дуже далекі часи вже надавалося велике значення. Причому тоді відповідальність у формі втрати «доброго імені», або моральна відповідальність, вважалася більш істотною від матеріальних втрат. У цьому контексті характерним є послання асирійського царя Ашурбанипала містам Вавилону та Ніппуру (VII ст. до н. е.), в якому він домагався їх неучасті в союзі проти Ассирії: «Так як, – говорите ви, – ми вже повстали проти нього, то він, підкоривши нас, збільшить данину, що з нас стягується. Але ж це данина тільки так називається. Так як ви стали на бік мого ворога, то це вже можна вважати як би накладеною на вас даниною і гріхом за порушення клятви, принесеної богам. Дивіться тепер і, як я вже писав вам, не паплюжте вашого доброго імені... » [1, с. 7].

Дослідники вважають, що стародавні міжнародні договори представляли собою, відповідно до назви, обмін клятвами. Процедура клятвопринищення була не тільки обов'язковим, але і найбільш розвиненим і постійним елементом укладення договору, в тому числі і письмового. Часто ця клятва передбачала сувору відповідальність порушника і супроводжувалася жертвопринищенням (з точки зору хеттів жертва повинна була символізувати ту сторону, яка порушить договір). Так, у договорі про правонаступництво асирійського царя Есархаддона 672 р. до н.е. про порушника договору говорилося: «Так само, як ці жваві ягнята зарізані, а їх нутрощі випущені, будуть випущені твої нутрощі і нутрощі твоїх синів і дочок» [5, с. 249].

Більшість ключових інститутів міжнародного договірної права виникло в давній період, а договірні практики древніх держав сприяла виникненню і становленню супутніх інститутів і категорій міжнародного права (міжнародно-правової відповідальності, посередництва і арбітражу, особливостей реалізації норм міжнародного права та ін.). Будучи основним елементом міжнародної правосуб'єктності, договірні правоздатності належала практично всім учасникам древніх міжнародних відносин; не дивно, що саме договірні критерії часто є ключовими для пояснення походження міжнародного права [5, с. 253].

Слід зауважити, що природно-правові міркування вплинули на особливості інституту відповідальності і його суб'єктів. Гріх, вчинений людиною, відповідно до природно-правових поглядів часто переносився на його нащадків, одноплемінників (Принцип таліона, пізніше – колективної відповідальності), співгромадян (кодекси Ліпіт-Іштара, Хаммурапі та ін.). У міжнародному праві це знайшло відображення в принципі колективної відповідальності держави за порушення її правителем міжнародно-правових зобов'язань [5, с. 384].

Важливу роль у розвитку міжнародно-правової відповідальності відіграв римський період розвитку цивілізації. Вагомим результатом впливу римської правової доктрини на міжнародну правосвідомість було закріплення принципу, згідно з яким «те, що закріплено в договорі ... не повинно суперечити загальним принципам права» (Папініана). Міжнародно-правова відповідальність в роботах римських юристів вперше виділяється в особливий міжнародно-правовий інститут. В системі римського права виділяються відповідальність з цивільного права та відповідальність з права народів. Хоча ще виявляються окремі сліди міфологічного або філософського, природничо-правового сприйняття відповідальності, вона вже майже не розглядається як інститут природного або божественного права. Правда, іноді за злочини, вчинені в міжнародній сфері, передбачалася відповідальність згідно внутрішньодержавного права з метою її більшої ефективності [5, с. 374].

У період середньовіччя головним засобом регулювання міжнародних відносин слугувало канонічне право, засноване на релігійних догматах. Біблійні тексти застосовувалися як позитивне право й використовувалися і для вирішення питань відповідальності

при порушенні релігійних норм. Загалом, середньовіччя внесло свій вклад в підготовку ґрунту для створення міжнародного права. Мабуть, головне полягало в тому, що воно продемонструвало згубність беззаконня як для внутрішньодержавних, так і для міжнародних відносин [4, с. 31].

З кінця середніх віків починають складатися матеріальні і духовні передумови міжнародного права й у нових умовах примітивне феодальне право виявилось непридатним [4, с. 32]. Після укладення Вестфальського мирного договору (1648), що закріпив нову систему міжнародних відносин в Західній Європі (систему незалежних національних держав), багато авторів ведуть історію міжнародного права.

На рубежі XVI-XVII ст. ідея міжнародного права була сформульована в працях юристів, що зіграли, мабуть, головну роль у зародженні міжнародно-правової свідомості. Однак в цілому процес становлення міжнародного права протікав важко, зважаючи на те, що стан війни був постійним. Все це не могло не позначитися на формуванні механізму дії міжнародного права, елементом якого є відповідальність [4, с. 34-35].

Ідеї міжнародно-правової відповідальності почали виникати паралельно із загальною гуманізацією міжнародних відносин у другій половині XIX ст., що супроводжувалася суттєвими зрушеннями в міжнародно-правовій парадигмі і формуванням системи принципів і норм, які згодом були покладені в основу сучасного міжнародного права. Норми, пов'язані з міжнародною відповідальністю держав, спочатку виникли в ході розвитку права війни і миру, чому немало сприяли Гаазькі конференції 1899 і 1907 рр. Різні інститути, що складають галузь права міжнародної відповідальності, виникли на стику XIX-XX ст. [7, с. 200-201].

Уже в першій половині XX ст. тема міжнародної відповідальності держав почала розглядатися як одна із найважливіших у міжнародному розрізі й була обрана для кодифікації Лігою Націй. Однак робота над цією темою на конференції в Гаазі в 1930 році не досягла успіху.

Дві світові війни, що вплинули на розвиток усієї історії людства, безумовно відбилися й на розвитку міжнародно-правової відповідальності держав. Комісія міжнародного права ООН почала розробку питань міжнародно-правової відповідальності держав у 1949 році. Починаючи з 1953 року проходив процес кодифікації норм про міжнародну відповідальність держав, що завершився схваленням Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р.

Між «правом сильного», що діяло ще сто років тому, і сучасним «правом того, чиї права порушені», існує колосальна прірва, яка була подолана за невеликий, за історичними мірками, часовий інтервал. Як різке збільшення рівня технічних можливостей і швидкості інформаційних потоків викликало інформаційну революцію, так і зростання взаємозалежності держав і вдосконалення засобів ведення війни привели до корінної зміни парадигми міжнародного права [7, с. 203-204]. Отже з розвитком міжнародної практики на базі норм, які встановлювали індивідуалізовані гарантії дотримання конкретних міжнародних договорів, у рамках загального міжнародного права сформувався інститут відповідальності держави за міжнародні правопорушення, який мав стати універсальним засобом охорони міжнародного правопорядку [8, с. 62] та реалізовувати принцип верховенства права у міжнародному праві.

Висновки і пропозиції. Протягом усієї історії суспільного розвитку розуміння сутності, підстав та наслідків міжнародно-правової відповідальності держави суттєво змінювалися.

Міжнародно-правова відповідальність держав набуває все більшого значення в практиці міжнародних відносин як ефективний інструмент досягнення миру та порядку на міжнародній арені. Генеральна Асамблея ООН після прийняття Комісією міжнародного права Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. продовжує відмічати [9], [10], [11], [12], що тема відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами,

та продовжує включати до порядку денного тему «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» з метою розгляду питання про прийняття Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння чи інші належні заходи.

Той факт, що вже майже протягом 20 років з моменту прийняття Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння на універсальному рівні досі не прийнято конвенції з цього питання, свідчить про виняткову складність проблем міжнародно-правової відповідальності держави та необхідність подальших ґрунтовних розвідок у цій сфері.

Список використаної літератури

1. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. 2-е изд., стер. М.: Статут, 2014. 224 с.
2. Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928. PCIJ. Series A. № 17.
3. Дмитрієв А. І., Муравйов В. І. Міжнародне публічне право. К.: Юрінком Інтер, 2000. 640 с.
4. Лукашук И. И. Право международной ответственности. М.: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
5. Буткевич О. В. У истоков международного права. Монография. СПб.: Юридический центр-Пресс, 2008. 881 с.
6. Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність держав : окремі аспекти дослідження теорії і практики. Держава і право : Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. 2013. Вип. 60. С. 41–46.
7. Сазонова К. Л. Особенности становления отрасли ответственности государств в международном праве. 2014. С. 198–205. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-stanovleniya-otrasli-otvetstvennosti-gosudarstv-v-mezhdunarodnom-prave>.
8. Блажевич Ю. Деякі аспекти історичного розвитку інституту відповідальності за міжнародні правопорушення. Підприємництво, господарство і право. 2002. № 5. С. 59–62.
9. United Nations. General Assembly. Fifty-ninth session. Resolution 59/35 (2004). Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/59/35.
10. United Nations. General Assembly. Sixty-eighth session. Resolution 68/104 (2013). Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/68/104.
11. United Nations. General Assembly. Sixty-second session. Resolution 62/61. Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/62/61.
12. United Nations. General Assembly. Seventy-fourth session. Resolution 74/180. Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/74/180.

References

1. Kolosov, Y. M. (2014). Responsibility in international law. 2nd ed. Moscow: Statut [in Russian].
2. Factory at Chorzow (Germany v. Poland). Judgment of 13 September 1928. PCIJ. Series A. № 17.
3. Dmitriev, A. I., Muravyov, V. I. (2000) International public law. K.: Jurinkom Inter [in Ukrainian].
4. Lukashuk, I. I. (2004). The law of international responsibility. Moscow: Walters Kluver [in Russian].
5. Butkevich, O. V. (2008). At the origins of international law. St. Petersburg: Legal Center-Press [in Russian].
6. Mysak, O. I. (2013). International legal responsibility of states: some aspects of the study of theory and practice. State and law: Legal and political sciences. (60), 41–46 [in Ukrainian].
7. Sazonova, K. L. (2014). Features of the formation of the branch of responsibility of states in international law, 198–205. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-stanovleniya-otrasli-otvetstvennosti-gosudarstv-v-mezhdunarodnom-prave> [in Russian].
8. Blazhevych, Y. (2002). Some aspects of the historical development of the institution of responsibility for international offenses. Entrepreneurship, economy and law (5), 59–62 [in Ukrainian].
9. United Nations. General Assembly. Fifty-ninth session. Resolution 59/35 (2004). Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/59/35.
10. United Nations. General Assembly. Sixty-eighth session. Resolution 68/104 (2013). Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/68/104.
11. United Nations. General Assembly. Sixty-second session. Resolution 62/61. Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/62/61.
12. United Nations. General Assembly. Seventy-fourth session. Resolution 74/180. Responsibility of States for internationally wrongful acts. UN Doc. A/RES/74/180.

Т. А. Грабович

канд. юрид. наук

e-mail: t.grabovych@meta.ua

Винница, 21000, Украина

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВ

Резюме

Международная ответственность государств с древнейших времен и до нашего времени является одним из эффективных средств обеспечения международного правопорядка. Обстоятельное изучение международно-правовой ответственности невозможно без исследования этапов ее становления и развития.

Значительный вклад в разработку различных аспектов международной ответственности внесли такие отечественные и зарубежные ученые как Р. Аго, С. С. Андрейченко, В. Ф. Антипенко, Е. Аречага, В. А. Василенко, Л. Г. Гусейнов, А. В. Задорожный, А. Зайберт-Фор, И. И. Лукашук, Ю. М. Колосов, Дж. Кроуфорд, С. Оллесон, М. Сассоли, Н. А. Ушаков, М. Х. Фарукшин и др. Однако в научных разработках, посвященных вопросам международной ответственности, не уделено достаточного внимания вопросу исторического развития международно-правовой ответственности. Статья освещает генезис концепции международно-правовой ответственности с древнейших времен до современности.

Установлено, что становление и развитие международно-правовой ответственности государств непосредственно связаны с историческим развитием международного права. Обосновано, что идеи международно-правовой ответственности начали возникать параллельно с общей гуманизацией международных отношений во второй половине XIX в. Уже в первой половине XX в. тема международной ответственности государств начала рассматриваться как одна из важнейших в международном разрезе. После длительного процесса кодификации КМП ООН приняла в 2001 г. Статьи об ответственности государств за международно-противоправные деяния.

Сделан вывод, что на протяжении всей истории общественного развития понимание сущности, оснований и последствий международно-правовой ответственности существенно изменилось. Ответственность государства в международном праве прошла долгий период трансформации, беря свое начало с установления индивидуальных гарантий правителей по соблюдению конкретных договоров и до формирования отрасли права международной ответственности. В то же время, в течение 20 лет с момента принятия Статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния на универсальном уровне до сих пор не приняты конвенции по этому вопросу, что свидетельствует об исключительной сложности проблем международно-правовой ответственности и необходимости дальнейших фундаментальных исследований в этой сфере.

Ключевые слова: ответственность государства, международно-правовая ответственность, КМП ООН, история международного права.

T. A. Hrabovich

Candidate of Juridical Sciences

e-mail: t.grabovych@meta.ua

Vinnytsia, 21000, Ukraine

GENESIS OF THE CONCEPT OF INTERNATIONAL RESPONSIBILITY OF STATES

Summary

The international responsibility of states from ancient times to the present is one of the most effective means of ensuring international law and order. A thorough study of international responsibility is impossible without researching the stages of its formation and development.

A significant contribution to the development of various aspects of international responsibility was made by R. Ago, S. S. Andreichenko, V. F. Antipenko, E. Arechaga, V. A. Vasilenko, L. G. Guseinov, A. V. Zadorozhny, A. Seibert-Fore, I.I. Lukashuk, Y. M. Kolosov, J. Crawford, S. Olleson, M. Sassoli, N. A. Ushakov, M. K. Farukshin, etc. However, in scientific developments on the issues of international responsibility have not paid sufficient attention to the issue of the historical development of international responsibility. The article highlights the genesis of the concept of international responsibility of states from ancient times to the present.

It has been established that the formation and development of international responsibility of states are directly related to the historical development of international law. It is substantiated that the ideas of international legal responsibility began to emerge in parallel with the general humanization of international relations in the second half of the 19th century. Already in the first half of the twentieth century, the topic of international responsibility of states began to be considered as one of the most important in the international context. After a long codification process, the UN ILC adopted the Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts in 2001.

It is concluded that throughout the history of social development, the understanding of the essence, grounds and consequences of international responsibility has changed significantly. The responsibility of the state in international law has gone through a long period of transformation, starting with the establishment of individual guarantees of the rulers to comply with specific treaties and to the formation of the branch of the law of international responsibility. At the same time, for almost 20 years since the adoption of the Articles on the responsibility of states for internationally wrongful acts, a convention on this issue has not yet been adopted at the universal level, that indicates the exceptional complexity of the problems of international responsibility and the need for further fundamental research in this sphere.

Keywords: state responsibility, international responsibility, UN ILC, history of international law.